

بسم تعالی

مؤلفه های حقوق شهروندی از نگاه مقام معظم رهبری
(مدظله العالی)

نویسنده ها: افسانه فرهادی، زهرا عظیمی دانش آموخته سطح دو

استاد راهنما: زهره حشمتیان

مدرسه علمیه امام حسین علیه السلام قصر شیرین، استان کرمانشاه

چکیده :

حقوق شهروندی از نگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) مفهومی گسترده و چندوجهی است که در چارچوب اصول اسلامی و عدالت اجتماعی تعریف می‌شود. ایشان بر لزوم تأمین کرامت انسانی، حقوق فردی و اجتماعی مردم، و عدالت در برخورد با تمامی اقشار جامعه تأکید دارند. مؤلفه‌های حقوق شهروندی از منظر مقام معظم رهبری شامل حقوق برابر برای همه افراد بدون توجه به مذهب، نژاد و جنسیت، حق دسترسی به عدالت و برخورداری از آزادی‌های اساسی مانند آزادی بیان و مشارکت سیاسی است. همچنین ایشان بر مسئولیت دولت در ایجاد شرایط مناسب برای تحقق این حقوق و نظارت بر اجرای قوانین تأکید دارند. در این راستا، مقام معظم رهبری به تقویت فرهنگ اسلامی-ایرانی و تربیت نسل آگاه در راستای شناخت و رعایت حقوق شهروندی اشاره کرده‌اند. این حقوق نه تنها به حقوق فردی محدود نمی‌شود، بلکه به مسئولیت‌های اجتماعی نیز توجه دارد که موجب تقویت وحدت و انسجام ملی می‌شود.

واژگان کلیدی: حقوق شهروندی، مقام معظم رهبری، کرامت انسانی، عدالت اجتماعی، آزادی‌های اساسی، مسئولیت اجتماعی

حقوق شهروندی یکی از ارکان اصلی هر نظام اجتماعی پیشرفته است که در آن حقوق و مسئولیت‌های متقابل میان مردم و حاکمیت تعریف و تضمین می‌شود. در نظام اسلامی، این مفهوم جایگاهی ویژه دارد، چراکه مبتنی بر اصولی همچون عدالت، کرامت انسانی، آزادی‌های مشروع و اخلاق است. مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، به‌عنوان رهبر انقلاب اسلامی، نگاه عمیق و چندبعدی به حقوق شهروندی دارند و این مفهوم را در چارچوب آموزه‌های اسلامی، هویت ملی و ارزش‌های انسانی تبیین می‌کنند. از دیدگاه ایشان، حقوق شهروندی نه‌تنها حقوق فردی و جمعی را شامل می‌شود، بلکه مسئولیت‌های هر فرد نسبت به جامعه، دولت و نظام اسلامی را نیز در بر می‌گیرد.

ایشان حقوق شهروندی را بر پایه کرامت انسانی، که از اصول بنیادی اسلام است، بنا نهاده‌اند. کرامت ذاتی انسان در این نگرش، حقی الهی است که به تمامی افراد بشر، فارغ از مذهب، نژاد، جنسیت یا جایگاه اجتماعی تعلق دارد. این کرامت به معنای برابری در برابر قانون و حفظ شأن و منزلت انسانی در تمامی عرصه‌های زندگی اجتماعی است. مقام معظم رهبری تأکید دارند که حقوق شهروندی باید بر پایه عدالت اجتماعی تعریف شود؛ چراکه جامعه‌ای که در آن عدالت اجرا نشود، نمی‌تواند به پیشرفت واقعی دست یابد. این عدالت باید در تمامی جنبه‌های زندگی، از فرصت‌های برابر اقتصادی و آموزشی گرفته تا دسترسی به خدمات عمومی و مشارکت سیاسی، به‌طور کامل محقق شود.

از سوی دیگر، مقام معظم رهبری بر اهمیت آزادی‌های عمومی در چارچوب قوانین اسلامی و مصلحت عمومی تأکید دارند. آزادی بیان، آزادی انتخاب، و آزادی مشارکت در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و سیاسی از جمله حقوقی هستند که ایشان به‌عنوان مؤلفه‌های کلیدی حقوق شهروندی معرفی می‌کنند. در عین حال، ایشان بر ضرورت رعایت مسئولیت‌های متقابل میان مردم و دولت تأکید کرده و معتقدند که آگاهی و مشارکت مردم، از طریق رعایت قانون و تلاش برای تقویت بنیان‌های نظام اسلامی، لازمه تحقق حقوق شهروندی است.

در این دیدگاه، قانون‌گرایی و نظم اجتماعی جایگاهی محوری دارد. مقام معظم رهبری معتقدند که بدون احترام به قانون، حقوق شهروندی نمی‌تواند به‌طور کامل محقق شود. از این رو، ایشان بر ضرورت تعامل متقابل میان مردم و حکومت، احترام به قوانین، و حفظ نظم عمومی تأکید دارند. همچنین، ایشان مشارکت عمومی را یکی از حقوق اساسی شهروندان می‌دانند که می‌تواند از طریق نظارت بر عملکرد حکومت و ایفای نقش در اداره امور جامعه تحقق یابد.

بدین ترتیب، حقوق شهروندی از دیدگاه مقام معظم رهبری صرفاً مفهومی حقوقی یا سیاسی نیست، بلکه یک نظام ارزشی جامع است که کرامت انسانی، عدالت، اخلاق، و مشارکت عمومی را در کنار مسئولیت‌های اجتماعی و ملی گرد هم می‌آورد. این نگاه، الگویی جامع برای ساختن یک جامعه اسلامی پیشرفته، عادلانه، و پایدار ارائه می‌دهد که در آن حقوق و مسئولیت‌های تمامی افراد، در چارچوب ارزش‌های دینی و اخلاقی، به‌طور متوازن تأمین و رعایت می‌شود.

بنابراین حقوق شهروندی به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم در ارزیابی توسعه اجتماعی، سیاسی و اخلاقی جوامع شناخته می‌شود. در نظام اسلامی، این حقوق نه‌تنها بر پایه اصول عدالت و کرامت انسانی بنا شده است، بلکه ارتباط تنگاتنگی با ارزش‌های دینی و اخلاقی دارد. با این حال، یکی از چالش‌های اصلی در جوامع اسلامی و به‌ویژه در جامعه ایران، تبیین دقیق و عملیاتی این حقوق و نحوه تحقق آن در بستر نظام جمهوری اسلامی است. مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، با تأکید بر اهمیت حقوق شهروندی، دیدگاهی عمیق و چندبعدی نسبت به این مسئله ارائه داده‌اند. ایشان این حقوق را در بستر آموزه‌های اسلامی و در راستای تقویت عدالت اجتماعی، مشارکت عمومی و ارتقای کرامت انسانی تعریف کرده‌اند.

با وجود این دیدگاه جامع، در عمل، تحقق کامل حقوق شهروندی با موانع مختلفی مانند عدم آگاهی کافی از حقوق و مسئولیت‌ها، ضعف در اجرای قوانین و نبود سازوکارهای لازم برای نظارت و مشارکت عمومی مواجه است. از سوی دیگر، تفسیرهای گوناگون از حقوق شهروندی در نظام اسلامی و

چگونگی تطبیق آن با اصول مدرن حقوق بشری نیز بر پیچیدگی این موضوع افزوده است. این مسئله اهمیت بررسی مبانی نظری و مؤلفه‌های حقوق شهروندی از منظر مقام معظم رهبری را دوچندان می‌کند تا از این طریق بتوان راهکارهایی عملی برای تحقق آن ارائه داد.

مفهوم حقوق شهروندی

قبل از پرداختن به مفهوم «حقوق شهروندی» نخست به مفهوم «شهروندی» و در ادامه به مفهوم «حقوق شهروندی» و پیشینه آن در اسلام نگاهی اجمالی می‌اندازیم. شهروندی رابطه بین فرد و جامعه را در قالب حقوق و مسئولیت بازنمایی می‌کند. اصولاً تعریفی که از شهروندی ارائه می‌شود از یکطرف با اعطای حقوق، فضای لازم را به فرد می‌دهد که فارغ از هرگونه رقابت، منافع خود را دنبال نماید و همچنین فرد را قادر می‌سازد تا به‌مثابه شهروند در شکل دادن نهادهای حکومتی عمومی داشته باشد. (فالكس، ۱۳۸۱: ۱۵)

توماس هامپری مارشال در مقاله و کتاب تأثیرگذارش «شهروندی و طبقه اجتماعی» را دربردارنده سه نوع حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی می‌داند. حقوق مدنی که عبارت‌اند از: حفظ آزادیهای سیاسی فردی، شامل آزادیهای سیاسی و شخصی، آزادی بیان، آزادی اندیشه و عقیده، حق مالکیت شخصی، حق انعقاد قرارداد معتبر و حق برخورداری از عدالت اندیشه و عقیده، حق مالکیت شخصی، حق انعقاد قرارداد معتبر و حق برخورداری از عدالت. (نش، ۱۳۹۰: ۱۹۳)

حقوق سیاسی که دربردارنده حق مشارکت در اعمال قدرت سیاسی به‌عنوان یکی از نهادهای برخورداری از اقتدار سیاسی است ازجمله، حق شرکت در انتخابات به‌عنوان انتخاب‌کننده و انتخاب شونده و حقوق اجتماعی که دربرگیرنده رفاه اقتصادی و امنیت تا حق برخورداری کامل از میراث اجتماعی و حق زندگی به‌عنوان یک موجود متمدن طبق معیارهای حاکم بر یک جامعه را دربر می‌گیرد (نش، ۱۳۹۰: ۱۹۲). با توجه به تعاریفی که اشاره شد حقوق شهروندی ترکیبی از وظایف و مسئولیت‌های شهروندان در قبال همدیگر، شهر و دولت یا قوای حاکم و مملکت و همچنین حقوق و امتیازاتی که وظیفه

تأمین آن حقوق برعهده دولت یا به‌طورکلی قوای حاکم باشد. بر این اساس می‌توان گفت این مهم به‌مثابه مظهر نمادین هویت جمعی قلمداد می‌شود.

حقوق شهروندی مجموعه مقررات و قوانین در کنار عرف و اصول کلی بین‌المللی است که در ابعاد حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و قضایی جهت اتباع یک کشور به‌طور یکسان در نظر گرفته‌شده و این افراد در مقابل، مکلف به مساعدت مسئولانه در برابر جامعه سیاسی خود (دولت) هستند؛ اما این مهم به لحاظ پیشینه حقوق شهروندی در اسلام به زمان هجرت پیامبر اکرم (ص) به یثرب (مدینه النبی) بازمی‌گردد و اولین بارقه‌های تشکیل حکومت اسلامی از آن زمان پدیدار گشت. چراکه حقوق شهروندی زمانی موضوعیت دارد که هر دو رکن آن، یعنی حکومت و مردم، شکل‌گرفته باشد. (احمدزاده ۱۳۸۴: ۱۰۴) آموزه‌های قرآنی به‌عنوان مهم‌ترین خاستگاه حقوق شهروندی نیز با تأکید بر برابری و برادری همه افراد از هر نژاد و رنگ، هرگونه امتیازبندی و تفاوت‌گذاری بر اساس ویژگی‌های مادی و ظاهری را مردود اعلام نموده (نساء: ۱) و تنها معیار برتری افراد بر یکدیگر را تقوای الهی معرفی می‌کند. (حجرات: ۱۳)

حقوق اقلیت‌ها همواره مورداحترام و توجه اسلام بوده و آنان نیز همچون مسلمانان عضو جامعه اسلامی محسوب می‌شدند. کشیشان، پیرمردان، فقرا و جوانان نابالغ از پرداخت جزیه معاف بودند، احترام به حقوق اهل کتاب و اقلیت‌های دینی از چنان جایگاه محکمی برخوردار بود که حتی سه دهه پس از رحلت رسول خدا، خوارج نهروان که خوک متعلق به یک یهودی را کشته بودند، غرامت آن را پرداختند. (ایمانی سطوت، ۱۳۸۵: ۲۰۴)

در نظام حقوقی اسلام (حقوق الهی) خداوند منشأ حقوق دانسته می‌شود. مطابق این اعتقاد، خداوند متعال، هستی‌بخش تمام پدیده‌های عالم است. حقیقت ثابت، ذات مقدس اوست همه‌چیز از او واقعیت می‌گیرد و قائم به اوست و هرگونه که مشیت و اراده او اقتضا کند می‌تواند در پدیده‌ها تصرف کند.

در این دیدگاه انسان، مکلف است که فقط از دستورات و قوانین او که خدشه‌ناپذیر نیست اطاعت کند؛ بنابراین

و فعال را خود ما ریختیم، اول انقلاب هم این حزب را تشکیل دادیم، امام هم تأیید کردند و... منتها آن حزبی که موردنظر ماست، عبارت است از یک تشکیلاتی که نقش راهنمایی و هدایت آحاد مردم را به سمت یک آرمان‌هایی ایفاء می‌کند.» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۰۷/۲۴)

رهبر معظم انقلاب فعالیت صحیح حزبی را از روش‌های غلط سیاسی که تحت عنوان تحزب رایج است تفکیک می‌کند و می‌فرماید: «بعضی کسان می‌گویند فلانی با حزب و تحزب مخالف است، در صورتی‌که پس از پیروزی انقلاب اسلامی، اولین حزب را ما درست کردیم. اگر تحزب به معنای واقعی کلمه وجود داشته باشد، من طرفدار آن هستم. منتها من تحزب را این نمی‌دانم که عده‌ای از داعیه‌داران سیاسی، به دنبال کسب قدرت، دورهم جمع شوند - ده نفر، پانزده نفر، بیست نفر- و با شعار و ایجاد هیجان و جذابیتهای دروغین، مردم یا گروه‌هایی از مردم را به این‌طرف و آن‌طرف بکشانند و مرتب دعوا و اختلاف راه بیندازند و برای این‌که بیکار نمانند، یک مسئله کوچک را بزرگ کنند، یکچیز کم‌اهمیت را پراهمیت جلوه دهند و روزها و هفته‌ها درباره‌اش بحث و تحلیل کنند، بر اساس آن، دوست و دشمن معین کنند. فلان کس، فلان طرفی است، پس دشمن است؛ فلان کس، فلان طرفی است، پس دوست است. بنده این‌ها را تحزب نمی‌دانم. این‌ها روش‌های غلط سیاسی است که در دنیا هم رایج است. دل ما خوش بوده است که در ایران این چیزها رایج نباشد؛ اما متأسفانه بعضی کسان به این چیزها دلبستگی دارند. بسیار خوب، اما اگر کسی مسئولیتی را قبول کرد، چنانچه بنا شد چنین دلبستگی‌ای پیدا کند، به آن مدیریت ضربه خواهد زد. من یکوقت به بعضی از مسئولان دولتی پیغام دادم و گفتم ساعاتی را که شما در جلسه حزبی خود صرف می‌کنید - البته نمی‌گویم پول و امکانات می‌گیرید - متعلق به دولت و مردم است. شما حق ندارید آن را صرف مسائل حزبی و جناحی و گروهی و امثال این‌ها بکنید.» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۰/۰۸/۱۲)

آیت‌الله خامنه‌ای همچنین در جلسه پرسش و پاسخ مدیران مسئول و سردبیران نشریات دانشجویی در پاسخ به پرسشی درباره حزب و تحزب می‌فرمایند: «اگرچه کسب قدرت برای یک حزب موفق یک امر قهری است - یعنی وقتی‌که پای انتخابات به میان آمد، شما که حزبی دارید و طرفداران زیادی دارد و مردم با شما همفکرند، به‌طور طبیعی نمی‌توانید بی‌تفاوت

باشید که مثلاً این فرد رئیس‌جمهور شود یا آن شخص دیگر؛ لابد به یکی عقیده دارید. به‌طور طبیعی این عقیده شما اثر می‌گذارد و رأی‌دهندگان به او زیاد خواهند شد - اما هدف حزب نباید به دست آوردن قدرت باشد. هدف بایستی هدایت فکری مردم به سمت آن فکر درستی باشد که خود شما به آن اعتقاد دارید. این عقیده من دربارهٔ حزب است. (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۷/۱۲/۰۴)

دیدگاه و سبک و سیاق مقام معظم رهبری در مورد مخالفت نداشتن با حزب و نیز مبنا قرار دادن عملکرد و اهداف احزاب در تأیید و رد آنان، دقیقاً منطبق بر اندیشه‌ها و سبک سیاسی حضرت امام (ره) در مورد حزب در جامعه است. از منظر بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران اصل حزب یک امر پذیرفته‌شده است؛ اما مسئله مهم در اندیشه سیاسی حضرت امام (ره)، ایدئولوژی و ویژگی‌ها و عملکرد احزاب است. آنچه در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) قابل‌ردیابی است این مسئله است که ایشان نوعی رویکرد مثبت همراه با اهتمام و مشروط به شروط خاصی را ارائه می‌دهد. سنجش اصلی بنیان‌گذار انقلاب اسلامی در مورد مطلوبیت و عدم مطلوبیت ناشی از ایده و کار ویژه‌های حزب است؛ امام (ره) در این‌باره می‌فرمودند: «این‌طور نیست که حزب بد باشد یا هر حزبی خوب باشد، میزان ایده حزب است و اگر ایده چیز دیگری باشد این حزب شیطان است، هر اسمی هم داشته باشد؛ بنابراین باید بکوشیم حزبمان را حزب‌الله کنیم.» تأکید حضرت امام (ره) بر این نکته که از اول عالم تا حال دو حزب بوده است، یکی حزب‌الهی و یکی حزب‌شیطانی بر این دلالت دارد که ایشان هدف و ایده شکل‌گیری و فعالیت احزاب را معیار مطلوبیت و عدم مطلوبیت آن‌ها می‌دانسته است. ایشان همچنین معتقد بودند که «هرگونه اجتماعات و احزاب از طرف مردم، در صورتی‌که مصالح مردم را به خطر نیندازند آزادند.»؛ بنابراین طبق دیدگاه امام (ره) و مقام معظم رهبری، انقلاب اسلامی با حزب و حزب در جامعه مطلقاً مخالفتی ندارد و صرفاً آنچه یک حزب را بر دیگری ترجیح می‌دهد ایده و هدف احزاب است؛ احزابی که در پی کسب قدرت و منفعت شخصی باشند مردود و احزابی که هدفشان خدمت و هدایت فکری جامعه است مطلوب و مورد تأیید خواهد بود.

نتیجه‌گیری

حقوق شهروندی به عنوان یکی از اصول بنیادین در جوامع انسانی، زمینه ساز عدالت، آزادی، و توسعه پایدار در نظام اجتماعی است. مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله خامنه ای، با تأکید بر اهمیت حقوق شهروندی در نظام اسلامی، این مفهوم را در بستر دین، اخلاق، و عدالت اجتماعی تبیین کرده اند. از دیدگاه ایشان، حقوق شهروندی صرفاً به معنای حقوق فردی محدود نمی شود، بلکه شامل مسئولیت های متقابل دولت و مردم، حقوق جمعی و اخلاقی، و نقش بنیادین انسان در ساختن یک جامعه اسلامی عادلانه است.

مقام معظم رهبری بارها بر این نکته تأکید کرده اند که حقوق شهروندی در نظام اسلامی بر اساس کرامت انسانی بنا شده است. ایشان معتقدند که همه انسان ها، فارغ از دین، قومیت، و طبقه اجتماعی، در پیشگاه قانون و نظام اسلامی برابر هستند. این نگاه عمیق، ریشه در اصول قرآنی و آموزه های پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) دارد که کرامت و عدالت را برای تمامی افراد جامعه تضمین می کند.

کرامت انسانی پایه و اساس حقوق شهروندی در اندیشه مقام معظم رهبری است. ایشان بر این باورند که کرامت ذاتی انسان، حقی است که از سوی خداوند به تمامی انسان ها اعطا شده و هیچ قدرتی نمی تواند این حق را از بین ببرد. از این رو، هرگونه تبعیض و تحقیر افراد بر خلاف اصول اسلامی است.

عدالت اجتماعی یکی از مهم ترین اصولی است که در نظام اسلامی باید تحقق یابد. مقام معظم رهبری تأکید دارند که حقوق شهروندی نمی تواند در جامعه ای که عدالت در آن حاکم نیست، معنا پیدا کند. عدالت باید در تمامی ابعاد زندگی اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی افراد جاری باشد.

در نگاه مقام معظم رهبری، حقوق شهروندی شامل آزادی های اساسی نظیر آزادی بیان، آزادی عقیده، و آزادی مشارکت در امور سیاسی و اجتماعی است. ایشان این آزادی ها را در چارچوب شریعت اسلامی و مصلحت عمومی تعریف کرده و بر ضرورت حفظ توازن میان حقوق فردی و جمعی تأکید دارند.

حقوق شهروندی تنها به معنای مطالبه حقوق از سوی مردم نیست، بلکه مسئولیت های متقابل میان مردم و دولت را نیز در بر می گیرد. مقام معظم رهبری بر این نکته تأکید دارند

که مردم باید از یک سو نسبت به حقوق خود آگاه باشند و از سوی دیگر در قبال جامعه، نظام اسلامی، و دولت مسئولیت‌پذیر باشند.

از دیدگاه مقام معظم رهبری، قانون‌گرایی یکی از ارکان اساسی تحقق حقوق شهروندی است. ایشان معتقدند که رعایت قوانین و احترام به نظم عمومی، هم از سوی دولت و هم از سوی مردم، لازمه حفظ حقوق و آزادی‌های اجتماعی است.

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم حقوق شهروندی، حق مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی و نظارت بر عملکرد دولت است. مقام معظم رهبری بارها بر اهمیت نقش مردم در حفظ و اصلاح نظام اسلامی تأکید کرده و آن را از حقوق بنیادین شهروندان دانسته‌اند.

حقوق شهروندی از نگاه مقام معظم رهبری، بر پایه اصول اسلام و کرامت انسانی استوار است. این حقوق نه تنها شامل آزادی‌ها و عدالت اجتماعی می‌شود، بلکه مسئولیت‌هایی را نیز برای مردم و دولت تعریف می‌کند. تحقق این حقوق، مستلزم آگاهی، همکاری، و پایبندی همگانی به ارزش‌های اخلاقی و دینی است که زمینه‌ساز پیشرفت جامعه اسلامی و تحقق عدالت اجتماعی خواهد بود..

منابع

- جوادى آملی، ع. (1390). حقوق شهروندی در اسلام. قم: مرکز نشر اسراء.
- حقیقت، سید صادق. (1388). روش‌شناسی علوم سیاسی. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- حقیقت، سید صادق، میرموسوی، سید علی. (1381). مبانی حقوق بشر از دیدگاه اسلام و دیگر مکاتب. تهران: نشر مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- خامنه‌ای، س.ع. (1380). بیانات مقام معظم رهبری. تهران: دفتر حفظ و نشر آثار.
- خمینی، روح‌الله. (1389). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س) (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها) (جلد 22). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دوورژه، موريس. (1357). احزاب سیاسی (ترجمه رضا علومی). تهران: امیرکبیر.
- رحیمی، رمضان‌علی. (1386). اصول و مبانی کرامت انسان. در مجموعه مقالات همایش امام خمینی و قلمرو دین: کرامت انسان (جلد 5).
- ریکور، پل. (1378). زندگی در دنیای متن (ترجمه بابک احمدی). تهران: مرکز.
- علوی‌تبار، علیرضا. (1379). بررسی الگوی مشارکت شهروندان در اداره امور شهرها. تهران: مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری، انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.
- مارشال، ت.ه. (1950). حقوق شهروندی و طبقات اجتماعی. لندن: انتشارات دانشگاه آکسفورد.
- مدنی، ن. (1375). آزادی در اسلام. قم: بوستان کتاب.
- مطهری، م. (1370). اسلام و نیازهای زمان. تهران: انتشارات صدرا.